

ΕΝΤΥΠΟ ΟΔΗΓΙΩΝ ΜΟΥΣΕΙΟΣΚΕΥΗΣ

Ως το μεδούλι

Γενική Εποπτεία

Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου, Δρ Αρχαιολόγος

Αναπληρώτρια Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων

Επιστημονική επιμέλεια και εποπτεία υλικού

Ελένη Κοτζαμποπούλου, Δρ Αρχαιολόγος

Σχεδιασμός και οργάνωση εκπαιδευτικού υλικού μουσειοσκευής

Χριστίνα Κωτσοπούλου, ΜΑ Αρχαιολόγος - Μουσειολόγος

Έλενα Ζιάβρα, ΜΑ Αρχαιολόγος - Μουσειολόγος

Φωτογραφίες

ΥΠΠΟ/Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων, Προσωπικό αρχείο Χαρητάκη Παπαϊωάννου, Κώστα Ζήση και Marshall Gilbert

Γραφιστικός σχεδιασμός μουσειοσκευής

Χαρά Μαραντίδου, Mulo Lab

Εκτυπώσεις

Ευχαριστίες οφείλονται στους/στις

Ευγενία Αδάμ, Δρ Αρχαιολόγο, για την κατασκευή και παραχώρηση των πειραματικών λίθινων αποκρουσμάτων.

Μελίνα Νάκα, Συντηρήτρια Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων, για την κατασκευή αντιγράφων δοντιού δασόβιου ρινόκερου.

Χαρητάκης Παπαϊωάννου, Δρ Βιολόγο, για την παραχώρηση φωτογραφικού υλικού.

Κώστα Ζήση, Φωτογράφο, για την παραχώρηση φωτογραφικού υλικού.

Marshall Gilbert, Δρ Αρχαιολόγο, για την παραχώρηση φωτογραφικού υλικού.

Ομάδα Επίβλεψης Συγχρηματοδοτούμενης Πράξης

Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου, Δρ Αρχαιολόγος

Παρασκευή Γιούνη, Δρ Αρχαιολόγος

Ιουλία Κατσαδήμα, Δρ Αρχαιολόγος

Ελένη Βασιλείου, Δρ Αρχαιολόγος

Σοφία Κίγκα, ΜΑ Αρχαιολόγος

Νίκος Κυραμάριος, Διοικητικός

© Υπουργείο Πολιτισμού

Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς

Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Στόχος

Η διατροφή κατά την Παλαιολιθική (περ. 250.000-10.000/9.000 χρόνια πριν) στην Ήπειρο και συγκεκριμένα η πρόσκτηση μέσω της τροφосуλλογής και του κυνηγιού («οι άνθρωποι ακολουθούν την τροφή...»), η επεξεργασία της τροφής μέσω της φωτιάς και των εργαλείων και η “συντήρηση” μέσω π.χ. της ώχρας, ή/και του ψησίματος, βασίζεται στη συνεργασία, την περίπλοκη και εποχική κινητικότητα, την πρόβλεψη-επιλογή-προσαρμογή και την κοινωνικοποίηση.

Περιεχόμενο μουσειοσκευής

- Τριάντα πέντε (35) κάρτες 20X20 για τον τόπο, τρόπο και είδος διατροφής των Παλαιολιθικών στην Ήπειρο, δηλαδή το *πού, τι, πώς τρώνε*.
- Ένας (1) επιδαπέδιος χάρτης της Ηπείρου (περιλαμβάνονται οι παλαιολιθικές θέσεις).
- Ένα (1) «Βιβλίο» της φωτιάς σε μορφή pop up.
- Ένα (1) αντίγραφο ανοιγμένης φάλαγγας από αλπικό αίγαγρο, 16.000-13.000 χρόνια πριν, Βραχοσκεπή Κλειδί Ιωαννίνων, Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, Αρ. ευρ. 11421.
- Ένα (1) αντίγραφο ολόκληρης φάλαγγας από κόκκινο ελάφι, 24.000-13.000 χρόνια πριν, Σπήλαιο Καστρίτσας Ιωαννίνων, Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, Αρ. ευρ. 11404.
- Ένα (1) αντίγραφο σκόπιμα σπασμένου μακρού οστού από πόδι κόκκινου ελαφιού, 24.000-13.000 χρόνια πριν, Σπήλαιο Καστρίτσας Ιωαννίνων, Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, Αρ. ευρ. 11407.
- Ένα (1) αντίγραφο δοντιού δασόβιου ρινόκερου, περίπου 100.000 χρόνια πριν, Ασπροχάλικο Πρέβεζας, Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, Αρ. ευρ. 7574-1.
- Ένα (1) αντίγραφο λίθινης αιχμής δόρατος, ίσως 50.000 χρόνια πριν, Κοκκινόπηλος Πρέβεζας, Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, Αρ. ευρ. 10011.
- Έξι (6) πειραματικά (σύγχρονα) λίθινα αποκρούσματα.
- Ένα (1) βαζάκι με σκόνη κίτρινης ώχρας.
- Ένα (1) usb stick με χρήσιμο, συμπληρωματικό υλικό της μουσειοσκευής σε ψηφιακή μορφή και την 8λεπτη ταινία με τίτλο “Μαγειρεύοντας στην Ήπειρο, 100.000 χρόνια”.

Η μουσειοσκευή “Ως το μεδούλι” απευθύνεται σε μαθητές/τριες της Α΄ τάξης του Γυμνασίου και προτείνεται να υλοποιηθεί στο πλαίσιο του μαθήματος της Ιστορίας και

των Εργαστηρίων Δεξιοτήτων (π.χ. στη θεματική του “Φροντίζω το περιβάλλον”, συγκεκριμένα την ενότητα “Οικολογία - Παγκόσμια και Τοπική φυσική κληρονομιά”).

Πριν από την επεξεργασία και την υλοποίηση των δραστηριοτήτων της μουσειοσκευής, προτείνεται να προβληθεί στους/στις μαθητές/τριες η 8λεπτη ταινία με τίτλο «Μαγειρεύοντας στην Ήπειρο, 100.000 χρόνια». Η ταινία θα λειτουργήσει ως εισαγωγή και θα δώσει στους/στις μαθητές/τριες μια γενική οπτική της διατροφής στην Ήπειρο από την παλαιολιθική εποχή έως τους οθωμανικούς χρόνους.

Προτεινόμενη διαχείριση υλικού στην αίθουσα για τον/την εκπαιδευτικό

Δραστηριότητα «Βρίσκουμε την παλαιολιθική θέση στον χάρτη»

Δύο έως τρεις (2-3) διδακτικές ώρες

Οδηγίες

Για την υλοποίηση της συγκεκριμένης δραστηριότητας, προτείνεται οι μαθητές/-τριες να χωριστούν σε τέσσερις ομάδες με τα εξής ονόματα:

Ομάδα 1: **Ασπροχάλικο**

Ομάδα 2: **Κλειδί**

Ομάδα 3: **Μποϊλα**

Ομάδα 4: **Καστρίτσα**

Τα ονόματα των ομάδων αντιστοιχούν σε παλαιολιθικές θέσεις, οι οποίες βρίσκονται πάνω στον χάρτη της Ηπείρου της μουσειοσκευής. Η ομάδα 1 θα πάρει την καρτέλα Ασπροχάλικο, η ομάδα 2 την καρτέλα Κλειδί, η ομάδα 3 την καρτέλα Μποϊλα και η ομάδα 4 την καρτέλα Καστρίτσα. Αφού διαβαστούν οι καρτέλες από την κάθε ομάδα, θα τοποθετηθούν στην αντίστοιχη θέση τους στον χάρτη. Η πέμπτη καρτέλα Κοκκινόπηλος μπορεί να τοποθετηθεί από τον/την εκπαιδευτικό στον χάρτη, αφού πρώτα διαβαστεί το περιεχόμενό της.

Δραστηριότητα «Ανάβοντας τη φωτιά»

Οδηγίες

Οι μαθητές/τριες θα ανοίξουν το «Βιβλίο» της φωτιάς στο κέντρο του χώρου της δραστηριότητας, θα κάνουν έναν κύκλο γύρω από τη φωτιά και θα συζητήσουν με τη βοήθεια των καρτελών Συνεργασία και Πυριτόλιθοι για τον ρόλο της φωτιάς στην παλαιολιθική εποχή και στο σήμερα. Μετά τη συζήτηση, και με την επίβλεψη του/της εκπαιδευτικού, οι μαθητές/τριες, μπορούν να δοκιμάσουν να «τρίψουν» τους πυριτόλιθους μεταξύ τους, έτσι ώστε να μυρίσουν την χαρακτηριστική οσμή και να παρατηρήσουν την σπίθα που παράγεται.

Δραστηριότητα «Αναζητώντας...συνδέσεις διατροφικές»

Οδηγίες

Για την υλοποίηση της συγκεκριμένης δραστηριότητας, προτείνεται οι μαθητές/τριες να χωριστούν πάλι σε τέσσερις (4) ομάδες με τα εξής ονόματα:

Ομάδα 1: **Ασπροχάλικο**

Ομάδα 2: **Κλειδί**

Ομάδα 3: **Μποϊλα**

Ομάδα 4: **Καστρίτσα**

Οι ομάδες θα μοιραστούν τα αντικείμενα της μουσειοσκευής, που αναφέρονται κατά αντιστοιχία παρακάτω, για να τα περιεργαστούν και να προσπαθήσουν μέσα από τη συνεργασία και την παρατήρηση να εντοπίσουν σχέσεις και συνδέσεις σχετικά με την προέλευση, την προετοιμασία, το μαγείρεμα και τη «συντήρηση» της τροφής.

Τα αντικείμενα που θα δοθούν είναι τα εξής:

Ομάδα Ασπροχάλικο

Αυτή η ομάδα θα λάβει πρώτα το αντίγραφο δοντιού του ρινόκερου το οποίο θα προσπαθήσει να περιγράψει και να ερμηνεύσει με τη βοήθεια του/της εκπαιδευτικού για να εντοπίσει σε ποιο ζώο μπορεί να ανήκει το δόντι και πώς σχετίζεται με τη διατροφή και τη ζωή των Παλαιολιθικών. Αφού ολοκληρωθεί η παρουσίαση των ερμηνειών της ομάδας στην υπόλοιπη τάξη, ο/η εκπαιδευτικός θα εξηγήσει ότι αυτό το δόντι ανήκε σε ένα δασόβιο ρινόκερο που ζούσε στην Ήπειρο και ο οποίος πιθανόν αποτέλεσε θήραμα των ανθρώπων Νεότερναλ πριν από περίπου 100.000 χρόνια. Στη συνέχεια, θα δοθεί στην ίδια ομάδα η καρτέλα Χάντρες και βελόνα για να κατανοηθούν οι εναλλακτικές χρήσεις όλων των τμημάτων ενός θηράματος. Τέλος, η ομάδα θα ανατρέξει στον χάρτη για να αντιστοιχίσει την καρτέλα Χάντρες και βελόνα, καθώς και το αντίγραφο δοντιού στις θέσεις που βρέθηκαν.

Ομάδα Κλειδί

Αυτή η ομάδα θα λάβει πρώτα τα τρία (3) αντίγραφα οστών ζώων [δύο (2) φάλαγγες και ένα (1) μακρύ οστό από μετατάρσιο ποδιού], τα οποία θα προσπαθήσει να περιγράψει και να ερμηνεύσει με τη βοήθεια του/της εκπαιδευτικού, ώστε να εντοπίσει από ποιο μέρος του ζώου είναι αυτά τα οστά και πώς σχετίζονται με τη διατροφή και τη ζωή των Παλαιολιθικών ανθρώπων. Αφού ολοκληρωθεί η παρουσίαση των ερμηνειών της ομάδας στην υπόλοιπη τάξη, θα μοιραστούν οι δύο (2) καρτέλες ζώων, Ερυθρό ελάφι και Αλπικός αίγαγρος, που αντιστοιχούν με τα αντίγραφα οστών και ο/η εκπαιδευτικός θα εξηγήσει ότι οι παλαιολιθικοί άνθρωποι κάποιες φορές άνοιγαν σκόπιμα τα οστά των θηραμάτων για να καταναλώσουν το θρεπτικό μεδούλι. Με τη βοήθεια της καρτέλας Συλλέγοντας καρπούς, η ομάδα μαζί με την υπόλοιπη τάξη θα κατανοήσουν, ότι οι παλαιολιθικοί άνθρωποι εκτός από κυνηγοί ήταν και συλλέκτες φυτικών και άλλων πόρων. Τέλος, η ομάδα θα ανατρέξει στον χάρτη για να αντιστοιχίσει τα αντίγραφα οστών στις θέσεις που βρέθηκαν. Η εξερεύνηση για όλη την τάξη θα συνεχιστεί με τις υπόλοιπες καρτέλες ζώων (Ρινόκερος, Πλατώνι, Αρχέγονα βόδια, Μικρόσωμα άλογα, Αγριόγιδο, Ζαρκάδι, Αγριογούρουνο, Λαγός, Κάστορας, Σκουφοβουτηχτάρα, Αγριόπαπιες, Αγριόγαλος, Χελώνα, Ψάρια, Αρκούδα, Λύγκας, Λύκος, Αλεπού), ώστε να μπορέσουν στο τέλος να παίξουν όλοι το παιχνίδι «Μάντεψε το ζώο».

Ομάδα Μποϊλά

Αυτή η ομάδα θα λάβει τα έξι (6) πειραματικά (σύγχρονα) λίθινα αποκρούσματα μαζί με την ομώνυμη καρτέλα τους και το αντίγραφο της αιχμής δόρατος, τα οποία θα προσπαθήσει να περιγράψει και να ερμηνεύσει με τη βοήθεια του/της εκπαιδευτικού, ώστε να εντοπίσει τη χρήση τους και τη σχέση τους με τη διατροφή και τη ζωή των Παλαιολιθικών. Στη συνέχεια, θα μοιραστούν στην ομάδα οι καρτέλες με τα λίθινα εργαλεία (Χειροπέλεκυς, Αιχμές για βέλη τόξου ή μικρού ακοντίου, Γλυφίδα, Ξέστρα) οι οποίες θα παρουσιαστούν μαζί με τις ερμηνείες της ομάδας για τα αντίγραφα στην υπόλοιπη τάξη. Τέλος, η ομάδα θα ανατρέξει στον χάρτη για να αντιστοιχίσει τις καρτέλες με τα αντικείμενα, καθώς και το αντίγραφο της αιχμής δόρατος στις θέσεις που βρέθηκαν.

Ομάδα Καστρίτσα

Αυτή η ομάδα θα λάβει πρώτα το βαζάκι με την ώχρα και θα προσπαθήσει να περιγράψει και να ερμηνεύσει το περιεχόμενό του με τη βοήθεια του/της εκπαιδευτικού. Στη συνέχεια, θα δοθεί στην ομάδα η καρτέλα Σβόλοι ώχρας, όπου εξηγείται τι είναι η ώχρα και πώς σχετίζεται με τη διατροφή των Παλαιολιθικών. Τέλος, η ομάδα θα ανατρέξει στον χάρτη για να αντιστοιχίσει την καρτέλα Σβόλοι ώχρας στην θέση που βρέθηκε.

Δραστηριότητα «Μάντεψε το ζώο»

Οδηγίες

Για το παιχνίδι αυτό, η τάξη θα χωριστεί σε δύο (2) ομάδες. Κάθε μία θα καθίσει σε σχήμα κύκλου και θα παίζει εναλλάξ. Ο/Η εκπαιδευτικός θα συντονίζει το παιχνίδι, δίνοντας την καρτέλα του ζώου στον/στην διαγωνιζόμενο/η να την κρατάει πάνω από το κεφάλι του/της καθ' όλη τη χρονική διάρκεια που του/της αναλογεί για να μαντέψει το ζώο. Συγκεκριμένα, ο/η διαγωνιζόμενος/η θα έχει ένα με δύο (1-2) λεπτά για να μαντέψει το ζώο που του/της έχει δοθεί, κάνοντας ερωτήσεις στην υπόλοιπη ομάδα σχετικά με αυτό (π.χ. έχει κέρατα; ζει στο νερό; είναι σαρκοφάγο;). Η υπόλοιπη ομάδα θα πρέπει να απαντά με ΝΑΙ ή ΟΧΙ μέχρι να βρεθεί το ζώο και να συνεχίσει ο/η διαγωνιζόμενος της άλλης ομάδας. Νικητήρια ομάδα θα είναι αυτή που στο τέλος θα έχει βρει τα περισσότερα ζώα.

Προτεινόμενες εξωσχολικές δράσεις

1. Επίσκεψη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων (Αίθουσα 1: Προϊστορική Ήπειρος).
2. Πεζοπορική Διαδρομή I - Οι κυνηγοί της εποχής των παγετώνων στον Βοϊδομάτη. Θεματική ερμηνευτική διαδρομή από το γεφύρι της Κλειδωνιάς έως το γεφύρι της Αρίστης-Ζαγόρι-Βοϊδομάτης : <https://vikosaoosgeopark.com/2016/06/03/d1/>
3. Υλοποίηση των συνταγών που προτείνονται στο έντυπο «Μαγειρεύοντας στην Ήπειρο, 100.00 χρόνια» με απαραίτητη τη βοήθεια ενηλίκων.
4. **«Σαν Κυνηγοί-Τροφосуλλέκτες στο Σουπερμάρκετ και την Αγορά»:** Η δράση έχει ως στόχο να εξοικειωθούν οι μαθητές/-τριες στην παρατήρηση του φαγητού τους, να ξεχωρίζουν από πού προέρχεται και να γνωρίσουν την έννοια της εποχικότητας των διατροφικών πόρων. Οι μαθητές/-τριες θα χωριστούν σε δύο (2) ομάδες και θα επιλέξουν μία (1) από τις δύο (2) κατηγορίες: **A. ΚΥΝΗΓΟΙ** (διάφορα κρεατικά, ψάρια) ή **B. ΤΡΟΦΟΣΥΛΛΕΚΤΕΣ** (φυτά/δέντρα, καρποί-φρούτα, όσπρια, όστρακα). Οι δύο (2) ομάδες παραπέμπουν σε υποκατηγορίες τροφίμων, πάνω στις οποίες θα στηριχθεί η έρευνα των μαθητών/τριών. Αυτές οι υποκατηγορίες προκύπτουν από διάφορα ζωοαρχαιολογικά και βοτανικά κατάλοιπα (π.χ. οστά, κόκκους γύρης, άνθρακες) από την Ήπειρο, την Ελλάδα και το Μεσογειακό χώρο. Αφού μελετηθούν οι πληροφορίες που δίνονται για την κάθε ομάδα στο Φύλλο Εργασίας που ακολουθεί, αλλά και σε συνδυασμό με έρευνα (διαδικτυακή), οι δύο (2) ομάδες θα επισκεφτούν ένα σούπερ μάρκετ ή/και μία λαϊκή αγορά, για να εντοπίσουν και να φωτογραφίσουν με το κινητό τους διαθέσιμους διατροφικούς πόρους ή παράγωγά τους (π.χ. μέλι βελανιδιάς αντί για βελανίδια) ανά κατηγορία (Α,Β) που υπάρχουν σήμερα και είναι λίγο ή πολύ αντίστοιχα εκείνων που θα έβρισκαν οι παλαιολιθικοί άνθρωποι. Παράλληλα, η κάθε ομάδα μπορεί να ενημερωθεί ή να ρωτήσει για την εποχικότητα των πόρων/αγαθών που βρήκε και να αναζητήσει από τον στενό οικογενειακό κύκλο τοπικές συνταγές με βάση αυτά τα «προϊόντα». Οι τοπικές συνταγές που θα συγκεντρωθούν μπορούν στη συνέχεια να υλοποιηθούν με απαραίτητη την βοήθεια ενηλίκων, για να τις δοκιμάσουν και οι υπόλοιποι/-ες συμμαθητές/-τριές τους στην τάξη. Τέλος, αφού οι φωτογραφίες των διατροφικών πόρων/αγαθών που αντιπροσωπεύουν τις υποκατηγορίες της κάθε ομάδας παρουσιαστούν μαζί με τα αντίστοιχα συμπεράσματά στην άλλη ομάδα στην τάξη, όλοι/ες μαζί μπορούν να δημιουργήσουν ένα «βιβλιράκι» με τα συνολικά στοιχεία και φωτογραφίες που συγκεντρώθηκαν, και με τίτλο της φαντασίας τους!

Φύλλο Εργασίας

Με βάση τα παρακάτω παραδείγματα διατροφικών πόρων που έχουν εντοπιστεί σε παλαιολιθικές θέσεις, μπορείτε να βρείτε τα αντίστοιχα εξημερωμένα ή τα παράγωγά τους στις σημερινές αγορές/σούπερ μάρκετ:

A. ΚΥΝΗΓΟΙ

Προσοχή: Στην παλαιολιθική εποχή δεν υπήρχαν εξημερωμένα ζώα! Για τις ανάγκες της συγκεκριμένης δράσης χρησιμοποιούμε κατά περίπτωση διαθέσιμα σημερινά εξημερωμένα ζώα ή άλλους πόρους.

Κατηγορίες

Κρέατα (π.χ. μοσχάρι, γουρούνι - αγριογούρουνο, ελάφι, λαγός, κουνέλι)

Πουλερικά (π.χ. πάπια, ορτύκια, κοτόπουλο)

Ψάρια (π.χ. πέστροφα, τόνος, κυπρίνος)

Όστρακα (π.χ. μύδια)

B. ΤΡΟΦΟΣΥΛΛΕΚΤΕΣ

Προσοχή: Στην παλαιολιθική εποχή δεν υπήρχαν εξημερωμένα φυτά!

Κατηγορίες

Διάφορα δημητριακά

Άγρια Χόρτα

Καρποί-Φρούτα (π.χ. καρύδι, αμύγδαλο, κουκουνάρι, φουντούκι, μούρα, βελανίδι, κορόμηλα, δαμάσκηνα, κράνα)

Βότανα (π.χ. φλαμουριά)

Όσπρια (π.χ. φακή)

Αξιολόγηση Μουσειοσκευής

Αγαπητέ/ή εκπαιδευτικέ,

Παρακαλούμε να αφιερώσετε λίγα λεπτά από τον χρόνο σας για τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου της μουσειοσκευής. Στόχος είναι η καταγραφή της άποψης και των προτάσεων σας και η αξιοποίηση των πληροφοριών αυτών στην περαιτέρω βελτίωση της ποιότητας των εκπαιδευτικών δράσεων. Μπορείτε είτε να συμπληρώσετε το έντυπο που θα βρείτε μέσα στη μουσειοσκευή, είτε να το συμπληρώσετε ηλεκτρονικά σκανάροντας το QR code. Επίσης, παρακαλούμε να παροτρύνετε και τους/τις μαθητές/τριες να συμπληρώσουν το δικό τους ερωτηματολόγιο, είτε χειρόγραφα είτε ηλεκτρονικά.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Ελληνική

Αδάμ, Ε. 2008. «Γραμμένο στην Πέτρα». Στο *Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*, επιμ. Κ. Ζάχος, 25-34. Ιωάννινα: ΙΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Κοτζαμποπούλου, Ε., Ε. Παναγοπούλου, και Ε. Αδάμ. 1996. «Η παλαιολιθική έρευνα στην Μποϊλά (Κοιλάδα Βοϊδομάτη, Ν. Ιωαννίνων)». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 60: 31-35.

Κοτζαμποπούλου, Ε. 2008. «Η Παλαιολιθική Εποχή: Ακούραστοι Ιχνηλάτες - σκεπτόμενοι κυνηγοί». Στο *Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*, επιμ. Κ. Ζάχος, 16-23. Ιωάννινα: ΙΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Κοτζαμποπούλου, Ε. 2014. «Οι κυνηγοί της εποχής των παγετώνων στην κοιλάδα του Βοϊδομάτη. Ένα ταξίδι στα βάθη της Προϊστορία». Στο *Γεωπάρκο Βίκου Αώου: Η φύση αφηγείται την ιστορία της*, επιμ. Χ. Παπαϊωάννου και Γ. Κισάκη, 27-34. Ιωάννινα: Ήπειρος Α. Ε.

Κοτζαμποπούλου, Ε. 2014. *Οι άνθρωποι και η λίμνη: 20.000 χρόνια πριν*. Ιωάννινα: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Ηπειρωτικών Σπουδών.

Ντίνου, Μ. 2014. «Το περιβάλλον, η χλωρίδα και ο άνθρωπος στην Παλαιολιθική Εποχή». Στο *Γεωπάρκο Βίκου Αώου: Η φύση αφηγείται την ιστορία της*, επιμ. Χ. Παπαϊωάννου και Γ. Κισάκη, 35-42. Ιωάννινα: Ήπειρος Α. Ε.

Ξενόγλωσση

Bailey G.N., επιμ.1997. *Klithi: Palaeolithic settlement and Quaternary landscapes in northwest Greece*. Τόμος 1, 2. Cambridge: Mc Donald Institute for Archaeological Research.

Gamble C. 1997. «The Animal Bones from Klithi». Στο *Klithi: Palaeolithic Settlement and Quaternary Landscapes in Northwest Greece*. Τόμος 1, *Excavation and intra-site analysis at Klithi*, επιμ. G.N. Bailey, 207-244. Cambridge: McDonald Institute of Archaeological Research.

Higgs E. S., C. Vita-Finzi, D. R. Harris, και A.E. Fagg. 1967. «The Climate, Environment and Industries of Stone Age Greece: Part III». *Proceedings of the Prehistoric Society* 33: 1-29.

Kotjabopoulou, E., και E. Adam. 2004. «People, mobility and ornaments in Upper Palaeolithic Epirus, NW Greece». Στο *La spiritualité, actes du colloque international de la Commission 8 de l'UISPP, 10-12 décembre 2003* 106 , επιμ. M. Otte, 37-53. Liege: Eraul.

Kotjabopoulou, E. 2008. «The mountainscapes of Upper Palaeolithic Epirus in NW Greece: A view from the bones». Στο *The Palaeolithic of the Balkans*, επιμ. A. Darlas και D. Mihailović, 21-31. Oxford: BAR International Series 1819.

Kotjabopoulou, E. 2013. «The horse, the lake and the people: Implications for the Late Glacial social landscapes at the foot of the Pindus mountain range, north-western Greece». Στο *Diet, Economy and Society in the Ancient Greek World: Towards a better integration of archaeology and science*, επιμ. S. Voutsaki και S.M. Valamoti, 65-75. Pharos Supplement 1. Leuven: Peeters.

Papaioannou, Ch., και V. I. Kati. 2007. «Current status of the Balkan chamois (*Rupicapra rupicapra balcanica*) in Greece: Implications for conservation». *Belgian Journal of Zoology* 137 (1): 33-39.

Roditi, E., και B.M. Starkovich. 2022. «Investigating Middle Palaeolithic subsistence: zooarchaeological perspectives on the potential character of hominin climate refugia in Greece». *Journal of Quaternary Science* 37(2): 181-193.

Sturdy, D., και D. Webley. 1988. «Palaeolithic geography: or where are the deer?». *World Archaeology* 19: 262-280.

Tzedakis, P.C. 1993. «Long-term tree populations in northern Greece through multiple Quaternary climatic cycles». *Nature* 364: 437-440.